

PROBLEM ZAHODNE MEJE PRI SLOVENCIH 1941-1945
(PROTIREVOLUCIONARNI TABOR)

Boris MLAKAR

Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

IZVLEČEK

Namen raziskave je bil podati pregled stališč in vizij t. i. protirevolucionarnega tabora na Slovenskem med drugo svetovno vojno do problema bodoče povojne slovenske državne meje. Avtor je uporabil sicer redko tozadevno literaturo, predvsem pa ilegalno medvojno časopisje ter arhivske vire, med katerimi je najpomembnejše gradivo dr. Izidorja Cankarja. Z ilustrativnimi citati ali s smiselnimi povzetki je predstavil zahteve, želje in tudi iluzije, ki so zadevale zahodno mejo pri subjektih tega tabora.

I

Za t. i. medvojni protirevolucionarni tabor - če na tem mestu odmislimo ozke ideološke ali vojaške vidike - je bila za razliko od partizanskega tabora značilna velika neenotnost med njegovimi posameznimi subjekti kot tudi njihova organizacijska in geografska razpršenost. To slednje je pač razvidno že iz dejstva, da je enega od teh subjektov predstavljala jugoslovanska kraljeva vlada v Veliki Britaniji kot tudi krog emigrantov oziroma diplomatov v Ameriki. Dodaten vidik neenotnosti in razpršenosti je bil v tem, da je del protirevolucionarnega potenciala tudi iz strahu pred komunizmom javno kolaboriral z okupatorskimi oblastmi, kar je seveda pogojevalo razlike v javnem opredeljevanju do narodnopolitičnih ciljev. Drugače je bilo seveda s protirevolucionarnim političnim vodstvom in njegovimi ilegalnimi organi in tudi vojaškimi formacijami, za katere ni bilo formalnih ovir pri tozadnem izjasnjevanju ter oblikovanju političnih programov.

Kljub omenjenim zapletenim okoliščinam pa je bila za vse protirevolucionarne subjekte značilna skoraj popolna enotnost, ko je šlo za vprašanje t. i. Združene Slovenije. Skoraj v celoti so namreč vsi želeli, zahtevali oziroma imeli v programu zedinjenje vseh Slovencev - celotnega etničnega ozemlja - v avtonomno ali celo državno oblikovano Slovenijo, ki bi potem kot enakopravna federalna enota sestavljala kraljevino Jugoslavijo ali morda celo kakšno drugo nadnacionalno tvorbo.

Razlike so bile pri tem le v obsegu predvidene (ali zaželjene) bodoče Združene Slovenije, se pravi, ali naj bi slovenske/jugoslovanske državne meje segale le do etničnih meja ali pa tudi - in koliko - čeznje. Pri tem je torej šlo tudi za naknadno gospodarsko, prometno in varnostno-strateško utemeljevanje meja. Po veliki večini so bili omenjeni programi in cilji vezani na zmago zavezniškega (zahodnega) tabora, s katerim so bili ti protirevolucionarni subjekti posredno ali celo neposredno povezani. Le nekateri marginalni pojavi kažejo, da je nekaj redkih ljudi med kolaboracionisti verjelo ali vsaj v oportunističnem kratkega roka izkazovalo idejo o "rešitvi" slovenskega narodnega vprašanja v nacistični režiji. Med slednje naj bi spadal tudi general Leon Rupnik, pri čemer pa je tudi zanj težko ugotoviti, kaj je on intimno v tem pogledu pravzaprav mislil.

II

Kot prvi so po izgubljeni aprilski vojni imeli priložnost izraziti svoje poglede na slovensko prihodnost slovenski člani kraljeve vlade, ki se je po odhodu iz Jugoslavije zadrževala najprej v Jeruzalemu. Že 20. aprila 1941 so namreč Miha Krek, France Snoj, Alojzij Kuhar ter Franc Gabrovšek sestavili oklic na Slovence z navodili za ravnanje med vojno, hkrati pa zatrdili: "Naš cilj in program je: Osvoboditi in združiti vse ozemlje, vse pokrajine in kraje, kjer strnjeno prebiva slovenski narod. Državne meje Italije, Nemčije in Madžarske nas več ne ločijo..." (AS II, Cankar 6/I, Vsem ...). To besedilo je bilo najprej prebrano na londonskem radiu, kasneje pa razširjeno tudi v tiskani obliki. Poleg tega je Fr. Gabrovšek sestavil še posebno spomenico o slovenskih mejnih zahtevah ob ponovni vzpostavitvi novih jugoslovanskih meja, ki jo je nato jugoslovanska vlada izročila zahodnim zaveznikom. S priloženo karto je bila utemeljevana zahteva po priključitvi celotnega etničnega ozemlja, s strateškimi razlogi, predvsem zaradi bodočega "utišanja" nemškega in italijanskega imperIALIZMA, pa je spomenica zahtevala pripojitev ozemlja vse do Visokih Tur na severu, na zahodu pa do reke Tilment. Zahteve so obsegale seveda tudi mesto Trst, ki pa bi bilo kot mednarodno pristanišče na razpolago vsem (Arnež, 1997, 11; PRO, FO 371/30240 NO 960, 1. 5. 1941; AS II, Cankar 7/I)! Krek je že tedaj, kot nekajkrat tudi še pozneje, zunanjega ministra podrobneje informiral o slovenskih manjšinah izven države ter poudaril, da je potrebno o njih voditi računa pri vseh diplomatskih akcijah za restavracijo Jugoslavije, "ki mora obsegati celokupno nacionalno ozemlje Slovenije, posebej še Goriško, Trst, Istro, Koroško in Rabske Slovence" (AJ, 103-44-216, 3. 5. 1941).

Po preselitvi vlade v London se je slovenska vodilna ekipa razdelila, Krek in Kuhar sta ostala pri vladi, Snoj in Gabrovšek pa sta odpotovala v Združene države

1 Za posredovanje britanskih dokumentov se zahvaljujem dr. Dušanu Bibru.

Amerike, kjer sta med izseljenci kot tudi med drugo ameriško javnostjo skušala pridobiti simpatije za mali slovenski narod, ki je trpel pod nacifašističnim terorjem. Emigracija je bila sicer vse bolj navezana na informacije oziroma material, ki so ji ga pošiljali iz domovine in ki je sprva zadeval predvsem podatke o okupacijskem terorju. S tozadevnimi opisi je slovenska kolonija skušala pri zaveznikih seveda utemeljevati tudi zahteve po spremembi meja, kajti agresorji in zatiralci naj bi tudi plačali za svoje početje (PRO, FO 536/4/3008 91808, 1. 9. 1941, 5. 9. 1941; AS II, Cankar 8/I; AS II, Cankar 8/I, 1. 1943). Krek in Kuhar sta položaj, trpljenje in tudi želje Slovencev v dolgem razgovoru predstavila tudi znanemu zgodovinarju in sodelavcu SOE (Special Operations Executive) G. H. Seton - Watsonu, ki je nato v svojem poročilu nadrejenim med drugim podčrtal, da gre za izredno nasilje s strani največjega nad najmanjšim evropskim narodom! (PRO, FO 536/4/3008 91808, 28. 9. 1941; PRO, FO 536/4/3008 91808, 7. 10. 1941)

Kar se tiče prikazovanja položaja primorskih Slovencev, je seveda prihajalo v poštev tudi gradivo o fašističnem preganjanju pred vojno kot tudi elaborati, ki so bili pripravljani že za mirovno konferenco po 1. svetovni vojni (AS II, Cankar 7/I, 1918). V Londonu so predvsem Krek, toda tudi Kuhar in drugi emigranti, v stikih z britanskimi politikami, uradniki, znanstveniki in časnikarji skušali pridobiti britansko vlado in javnost za ugodno rešitev slovenskih zahtev. Pri zahodni meji je bila seveda posebna pozornost posvečena Trstu, o katerem je npr. Krek objavil poseben članek v reviji "Free Europe" (AS II, Cankar 8/I, 15. 1. 1943).

Toda pri tem niso bili Britanci edini, ki jih je bilo treba prepričati. Stanje v emigrantski vladi je bilo zaradi srbsko-hrvatskega spora namreč kaotično, kar je imelo med drugim za posledico tudi to, da so Slovenci ugotavljali, da se "velesrbi" v vladi gredo italofilsko politiko ter da je bil ob srečanju zunanjšega ministra Ninčiča z italijanskim emigrantskim voditeljem grofom Carlom Sforzo slednji bolj jugoslovanski kot Ninčič! (AS II, Cankar 6/II, 27. 9. 1942; AS II, Cankar 6/II, 2. 4. 1943) Sploh so slovenski in hrvaški emigranti bili propagandni boj prav s Sforzo in tudi Gaetanom Salveminijem, ki sta se npr. strašno razburila, ko je general Dušan Simović v svojem radijskem govoru 27. 6. 1941 omenil tudi Trst, Gorico in Istro kot jugoslovanske aspiracije. Sledila je polemika v New York Timesu (AS II, Cankar 6/I, 25. 7. 1941). Še v letu 1943 pa sta se v istem časopisu glede pripadnosti Primorske spoprijela Luigi Sturzo in Fr. Gabrovšek (AS II, Cankar 6/II, 16. 11. 1943; AS II, Cankar 6/II, 28. 11. 1943). V enem od pisem, ki so prišla v London s Primorske, pa so v zvezi s tem Kreku svetovali, naj pri utemeljevanju upravičenosti slovenskih zahtev uporabi tudi misli in stališča Giuseppa Mazzinija v znanem delu "Dolžnosti človeka" iz leta 1860, in sicer iz petega poglavja z naslovom "Dolžnosti do domovine", kjer govori o razprtem šestilu, ki na vzhodu jasno kaže, do kam se govori in razume italijanski jezik! (AS II, Cankar 7/I, 4. 10. 1941; AS II, Cankar 8/I, 1942, Narodni svet ...) Iz Egipta je podporo proti "Sforzovim akcijam" pošiljal prof. Ivan

Rudolf, ki je poudaril, da je dokaz, čigava je Julijska krajina, podal prav Specialni tribunal na drugem tržaškem procesu (AS II, Cankar 6/I, 24. 1. 1942).

Posebej je bil na italijanske zveze z zavezniki, njihove morebitne intrige ter obljube zaveznikov občutljiv prav M. Krek, ki je ob vsaki novici ali govoricu o obljubah Italijanom, o morebitnem separatnem miru z Italijo oziroma v strahu, da bo Slovenija ob koncu vojne pozabljena ali razdeljena med sosede, interveniral pri Foreign Officeu, tako da so ga bili po malem že siti. Krekovemu članku v Timesu 19. novembra 1941 so očitali nediplomatski pristop ipd. Jeseni 1941 so ga opozorili, da Združeno kraljestvo ne naklepa ničesar z Italijo na škodo Slovenije, poslanik G. W. Rendel pa ga je moral ponovno spomniti, da je britanska vlada jugoslovanski obljubila popravke meje "v Istri" pred državnim udarom 27. marca in po njem, da je 11. junija zagotovila, da bodo vse italijanske in nemške aneksije izničene ter 30. septembra ponovno obljubila proučitev mejnih zahtev (Avramovski, 1996, 624, 690, 737; PRO, FO 371/30219 NO 162, 30. 9. 1941; PRO, FO 371/30221 NO 162, 19. 11. 1941; PRO, FO 536/4/3008 91808, 5. 12. 1941, 23. 12. 1941). Iz obzira do Italijanov pa Britanci jugoslovanski vladi seveda niso dali, niti niso mogli dati, nekih dokončnih zagotovil, kljub ponovnim tozadevnim jugoslovanskim korakom, npr. memorandumu 27. decembra 1941, naslovljenemu na britansko vlado. V njem jugoslovanska vlada informira britansko o nacionalni katastrofi, ki je z razdelitvijo med tri države po prvi svetovni vojni doletela slovenski narod, kar je seveda zavzelo še dramatičnejše razsežnosti po okupaciji v letu 1941. Zatem izraža upanje, da bo slovensko vprašanje, ko bo obravnava le-tega spet aktualna, obravnavano po merilih pravičnosti, kar bi v skladu z načeli Atlantske listine ter načeli o samoodločbi narodov pomenilo, da bi vsa omenjena slovenska in hrvaška ozemlja prišla v jugoslovanski državni okvir (AS II, Cankar 7/I, 27. 12. 1941).² Konec julija 1943 je jugoslovanska vlada o tem problemu predala še posebno noto vladam vseh treh zavezniških velesil. V njej se je sicer izogibala omembe Trsta, vendar je bilo po smislu ob drugih zahtevah (Rezija, Benečija) razumeti, da se Jugoslavija poteguje tudi za to pristaniško mesto. Pri tem pa gre omeniti, da vsi člani emigrantske "vladne" kolonije niso bili navdušeni nad morebitno priključitvjo Trsta, tako npr. Vladimir Rybar ter Izidor Cankar. Slednji je menil, da bi se nam verjetno zataknil v grlu. Tudi Miha Krek je kasneje spremenil svoje prej maksimalistično mnenje ter menil, da "več zahtevati, da dobimo minimum, se ne izplača. Pri pogajanjih mi se moramo postaviti čisto na realno stališče, ki ga moremo 100% braniti in ne odstopati". Zanimivo pri tem pa je bilo tudi to, da je tozadevno jugoslovansko stališče nasproti Italiji podprla tudi Grčija v svoji noti 4. avgusta 1943! (AS II, Cankar 6/II, 23. 8. 1943; AS II, Cankar 8/I, 26.-27. 7. 1943)

2 O stališčih britanske in tudi ameriške vlade do jugoslovanskih oziroma slovenskih mejnih zahtev do Italije glej še Biber (1980, 431-441).

Kljub vsem omenjenim zadržkom pa je Krek v svojih radijskih govorih v vzpodbudo rojakom v domovini dajal precej optimistične izjave. V svojem prvem govoru 17. avgusta 1941 je dejal: "Vsi slovenski kraji, vsi slovenski ljudje naj bodo združeni v enotni, skupni domovini", in "nova Slovenija se mora raztezati od Jadranskega morja, Soče in Brd tja preko Drave in Mure..., kakršno so pred sto leti zahtevali naši narodni prvaki." V govoru 6. aprila 1942 pa je izrazil prepričanje, da "bodo odrešeni tudi tisti naši bratje, ki so do 6. aprila 1941 še živeli v robstvu" ipd. (AS II, Klemenčič 1/III, 17. 8. 1941; AMNZ, RP, 3913, 6. 4. 1942). Franc Gabrovšek je pa npr. v radijskem govoru na novoletni dan 1942 zatrjeval, da "zadnja slovenska hiša v Benečiji pride v Zedinjeno Slovenijo!" (Svobodna Slovenija, 15. 1. 1942, 4)

Ob vsem tem pa je npr. iz korespondence med Krekom in poslanikom Izidorjem Cankarjem razvidno, da za Trst ni bilo nobenega upanja, verjetno tudi ne za Beneško Slovenijo, medtem ko naj bi bila Soča sprejemljiva tudi za Britance, tako pač Krekova ocena (AS II, Cankar 6/II, 11. 10. 1942, 1. 6. 1943). Alojzij Kuhar se je ukvarjal tudi z idejo o izrecni razveljavitvi Londonskega pakta in Rapalske pogodbe, ob čemer je poslanik Cankar zatrjeval, da so vsi ti akti že razveljavljeni, in to s strani Italijanov samih. Le "gluhega" zunanjega ministra Ninčiča bi bilo potrebno prepričati, da je to potrebno ustrezno izrabit! (AS II, Cankar 6/II, 27. 9. 1942)

Omejeni prostor nam pravzaprav ne omogoča, da bi navedli prav vse akcije, ki so jih v zvezi z bodočimi slovenskimi mejami, posebej tistimi na zahodu, podvzeli "londonski" Slovenci. Omeniti pa gre vendarle dokument, ki so ga avgusta 1942 predložili papeškemu nunciju v Londonu z naslovom "Living Space of the Slovenes", kjer na str. 9 poudarjajo tudi cilje oziroma zahteve, da mora biti vse s Slovenci naseljeno ozemlje zedinjeno v eno administrativno enoto, Slovenija pa mora biti kot enakopraven partner vključena v novo federalno Jugoslavijo. V noti je bilo posebej poudarjeno, da noben del Slovenije v prihodnje ne sme več priti pod oblast Italijanov ali Nemcev oziroma ne sme biti vključen v kakšno bodočo državo skupaj z Italijani ali Nemci! (AS II, Cankar 6/II, 25. 8. 1942) To zadnje je seveda merilo tudi na ideje o obnovitvi Habsburške monarhije v povezavi z dejavnostjo Otona Habsburškega oziroma na razne variante načrtov o srednjeevropskih (katoliških) federacijah in konfederacijah, ki so se vedno znova pojavljale predvsem v ameriškem, a tudi britanskem tisku (AS II, Cankar 6/III, 3. 4. 1943; AS II, Cankar 6/II, 31. 8. 1942). Krek je npr. vsaj ideje o obnovitvi črnožolte monarhije večkrat odločno zavrnil ter vztrajal pri obnovitvi Jugoslavije. Ob tem velja omeniti tudi zanimivo dejstvo, da se je v določenih krogih pojavljala tudi že ideja samostojne slovenske države, npr. v londonskem Timesu v začetku leta 1943, že prej pa je v režiji angleških lastnikov rudnika v Mežici izšel atlas slovenskega etničnega ozemlja (AS II, Cankar 6/II, 20. 1. 1943; AS II, Cankar 6/II, Post-War Borders ...; Arnež, 1997, 34-35). Toda javni diskusiji o samostojni Sloveniji so se tedaj slovenski politiki modro izogibali.

T. i. "Jugoslovani iz Velike Britanije" so 15. oktobra 1943 poslali tudi poseben

apel premieru Winstonu Churchill, v katerem so ga prosili, naj se ob pogajanjih z italijansko Badoglioovo vlado upošteva dejstvo, da je bila Italija napadalec ter da so se primorski Slovenci vključili v zavezniški boj že pred 8. septembrom 1943 in s tem že razglasili Primorsko za del jugoslovanske države (AS II, Cankar 6/IV, 15. 10. 1943). Med 27 podpisniki apela je bil tudi poslanec Jure Koče, ki je kasneje še ob raznih srečanjih britanskih in mednarodnih združenj predlagal za bodočo jugoslovansko italijansko mejo staro avstrijsko mejo ter še priključitev Beneške Slovenije (AS II, Cankar 6/IV, London International Assembly; AS II, Cankar 6/IV, 5. 12. 1944).

Kot deloma že omenjeno, so z govorjeno in pisano besedo za slovensko stvar in tudi za čim ugodnejše bodoče slovenske meje z Italijo nastopali tudi drugi slovenski člani ožjega in širšega kroga jugoslovanske begunske vlade. Njihovi nastopi oziroma prispevki so bili objavljeni med drugim v uradnih publikacijah, kot so bile "Yugoslavia at War", "The Yugoslav Society of Great Britain" itd. Izšlo je tudi nekaj brošur o Sloveniji in Slovencih, v katerih se seveda obravnava tudi problem bodoče zahodne meje. V celoti gledano, je bil najbolj oprijemljiv in tudi najbolj dognan rezultat omenjene dejavnosti zelo dobra brošura "Yugoslavia's Frontiers with Italy", ki jo je napisal Fr. Gabrovšek in jo je leta 1943 izdal Jugoslovanski informacijski center v New Yorku. Kasneje je pod nekoliko spremenjenim naslovom "The Yugoslav-Italian Frontier" izšla še v Londonu, s predgovorom člana parlamenta Johna Parkerja. V njej je bila predlagana meja, ki bi potekala od Jadrana med izlivom Soče in Gradežem proti severu do železniškega mostu čez Sočo, nato do Tera in ob njem do kraja Salt, zatem bi se obrnila proti severozahodu in tako puščala na vzhodu kraje Tricesimo, Artenj in Humin, se dotaknila Tilmenta ter nato šla po grebenih zahodno od karnijske reke Aupa vse do avstrijske meje pri Trogkoflu. To bi pomenilo, da bi zajela tudi nekaj furlanskega etničnega ozemlja v ravnini kot tudi v Karniji (Yugoslavia's Frontiers with Italy, 1943, 58; Arnež, 1997, 45-46).

III

V domovini so znotraj protirevolucionarnega tabora skoraj v celoti vse upe polagali na zahodne zaveznike, tudi v pogledu bodočih slovenskih meja na zahodu, zato so zelo pritiskali na svoje predstavnike v kraljevski vladi v Londonu. Posebej je potrebno poudariti, da je kmalu po okupaciji Jugoslavije tudi Narodni svet primorskih Slovencev, ki je deloval še izpred vojne, priznal londonsko vlado oziroma njene slovenske člane za svoje zastopnike in voditelje oziroma za svojo vlado ter je tako v simbolnem smislu izvršil združitev z matično domovino (AS II, Cankar 7/IV, 1942, Slovenskim zastopnikom ...). V odnosu med Primorsko in Ljubljano so zatem znotraj protirevolucionarnega tabora nastopili drugačni, ideološki in politični problemi, ne pa sicer problemi v zvezi z zahodnimi mejami, kjer je vladala popolna načelna enotnost.

Kakorkoli že, v Ljubljani so že kmalu v krogih Janka Mačkovška ter Črtomira Nagodeta (le-ta je sprva sodeloval z Osvobodilno fronto) začele nastajati študije in elaborati oziroma spomenice o slovenskih mejah, posebej tudi o tržaškem vprašanju; že septembra 1941 je šel prek Švice v svet prvi "memorandum" o tržaškem vprašanju, sledili pa so še drugi elaborati (Vodušek Starič, 1994, 9, 10, 186; AS, KUZOP 15/1, 3, 15. 1. 1943; AS, KUZOP 15/1, 3, 8. 2. 1943; AS II, Cankar 6/II, 17. 8. 1943). Katoliški in liberalni tabor sta konec avgusta 1941 - tudi pod pritiskom s Primorske - oblikovala svoj narodnopolitični program, ki je obsegal pet, kasneje sedem točk. V prvih treh točkah je program zahteval - predvideval obnovljeno in razširjeno kraljevino Jugoslavijo, katere enakopravni sestavni del bo tudi svobodna Slovenija "z vsem njej na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarskim in prometno zaokroženim ozemljem". Omenjeni program je zaradi objave na londonskem radiu 23. novembra 1941 postal znan kot t. i. "londonske točke" (Svobodna Slovenija, 6. 12. 1941; Duhovno življenje, 1942, 29). V pogledu teritorialnih zahtev do Italije je prišlo do popolne uskladitve med domovinsko in emigrantsko vejo protirevolucionarnega vodstva. Iz domovine so tako (posebej zunanjepolitični odbor Slovenske zaveze) "London" do sredine leta 1944 oskrbovali z gradivom, statističnim in zgodovinskim materialom, npr. z elaborati z naslovi kot "Bodoče državne meje na severozapadu Jugoslavije", "Pravica Jugoslavije do Istre, Trsta in Goriške", "Naše meje" ipd. Prav to gradivo je uporabil tudi Fr. Gabrovšek za že omenjeno brošuro, kar je razvidno iz njegovega pisma Iz. Cankarju, kjer med drugim pravi: "Glede one brošure - meje je poslala Slov. zaveza iz Lj., delali so na tem Mačkovšek, Melik in nekateri "naši" (AS II, Cankar 6/II, 17. 8. 1943; AS, Cankar 7/II, 2. 1942). Iz opisov in kartografskih ilustracij v omenjenih dokumentih je razvidno, da naj bi predlagana minimalna meja slonela na etnografski meji iz srede 19. stoletja, ob upoštevanju gospodarskih in prometnih vidikov pa bi naj potekala od morja pri Trziču proti severu do zahodnega vhoda v Kanalsko dolino, torej nekako v smislu povojnih jugoslovanskih zahtev.

Poleg obeh glavnih političnih skupin, ki sta oblikovali omenjeni londonski program, so se s problemom zahodnih slovenskih meja ukvarjale tudi druge politične in vojaške organizacije znotraj protirevolucionarnega tabora. Tako je glasilo organizacije Pobratim januarja 1942 kot minimalne meje na zahodu zahtevalo črto Soča - Ter - Tilment - Karnijske Alpe. Posebno velikopotezni so bili v pogledu bodočih meja člani društva "Straža", ne sicer toliko na zahodu, temveč na severu, upajoč pri tem, da "bomo na naših severnih mejah segli v roke našim bratom Čehom in Slovakom" (Vir, 12. 1. 1942; Slovenija in Evropa, 1942). Straža je poslala svoj elaborat tudi Kreku v London, ki pa je glede na svoje stališče iz maja 1941, kot deloma že omenjeno, že postal bolj realističen ter zato omenjeni tekst označil za naivnega in tudi neutemeljenega (AMNZ, Šmajd, Dnevnik, 10; AMNZ, Šmajd, Straža ...) Po drugi strani so slovenski četniki poleti 1942 v svojem glasilu "Svoboda ali smrt"

omenjene zahteve formulirali z besedami, da "hočemo svobodni slovenski narod v veliki združeni Sloveniji v svojih zgodovinskih mejah, kjer ne bo več tujcev...", kar je seveda v pogledu konkretnih meja lahko pomenilo marsikaj (Svoboda ali smrt, 21. 7. 1942).

Narodni program iz londonskih točk bi ob svoji uresničitvi seveda več kot zadovoljil težnje primorskih Slovencev. Obe katoliški skupini, tako krščansko socialna pod vodstvom Virgilija Ščeka in Iva Juvančiča kot tudi konservativna pod vodstvom Janka Kralja sta v tem pogledu v stikih z Ljubljano, Vatikanom in Londonom pokazali precejšnjo aktivnost. V imenu prve skupine je Narodni svet že novembra 1941 poslal v London pismo "o osvoboditvi Goriške, Trsta in Istre", naslednje leto pa britanskemu in amerškemu poslaniku v Vatikanu poslal izjavo, v kateri med drugim zahteva priključitev k "demokratični in federativno urejeni Jugoslaviji" (AS II, Cankar 8/II, 1942; AS II, Cankar 8/I, 1942, Pismo ...). Konec 1942 oziroma v začetku 1943 je nato vodstvo prve katoliške skupine ponovilo svoje zahteve po povečani Sloveniji oziroma Jugoslaviji, ki bi vključevala tudi Trst. Bodoča meja naj bi v glavnem sledila etnografski črti, kajti po njegovem ne bi bilo smotno zajeti preveč "tujega elementa", vendar pa bi morali biti vključeni v Slovenijo tudi Gradež, Krmin in seveda Beneška Slovenija. V nekem drugem dokumentu istega političnega tabora se od Londona zahteva: "Zapadna meja mora že biti gotova! Nekako narodnostna meja od Možnice po Beli do Gradeža" (AS II, Cankar 8/I, 1942-43, Vodstvo katoliške slovenske manjšine ...; AS II, Cankar 7/IV, 1942, Pismo ...). Po drugi strani je tudi Kraljeva skupina oziroma Slovenska zaveza na Primorskem postavljala podobne zahteve, npr. 25. 5. 1943 je v svoji resoluciji zavrnila obnovo habsburške monarhije ali vzpostavitev Srednjeevropske konfederacije ter kot edini politični cilj poudarila "združitve vseh ozemelj in vseh Slovencev v Združeni Sloveniji" (AS II, Cankar 8/I, 25. 5. 1943). Sam Janko Kralj pa je čez leto dni v imenu sicer zelo verjetno neobstoječega "Slovenskega narodnega odbora za Primorsko" s posebno proklamacijo razglasil odcepitev vseh primorskih dežel od Kraljevine Italije ter njihovo priključitev k Zedinjeni Sloveniji in Jugoslaviji! (Slovenski Trst, 30. 10. 1944; Proklamacija, 10. 5. 1944). Prav ta program pa je v svojih bistvenih prvinah postal temelj in tudi poglavitna vsebina oziroma sestavina vseh nadaljnjih širših programov in deklaracij protirevolucionarnega tabora vse do konca vojne, tako tudi - če omenimo samo dvoje najpomembnejših - Slovenske zaveze in njenega proglasa iz maja 1942 ter nato tudi Narodnega odbora ter njegove "Narodne izjave" z 29. oktobra 1944. Po besedah iz njenega razglasa iz julija 1942 so bili temelji Slovenske zaveze med drugim tudi "združiti vse Slovence v svobodni, narodno očiščeni, prometno, gospodarsko in vojaško v naš prid zaokroženi Sloveniji" (AS II, Cankar 7/II, 6. 1942). Kljub takemu načelnemu stališču in kljub optimističnim izjavam iz Londona pa je vodstvo Slovenske zaveze skrbelo, kajti "meje Slovenije so bile že enkrat oznanjene, a ne vemo, koliko je to realno. Morali bi vedeti

vsaj približno, da je stvar resno priznana pri velikih državah" (AS II, Cankar 7/II, 13. 6. 1942). Še preden je jugoslovanska vlada poslala trem velesilam že omenjeno julijsko (1943) noto, je Slovenska zaveza poslala v London posebno izjavo, katere 3. točka se je glasila: "Slovenske narodne zahteve proti Italiji (Istra, Trst, Gorica), Nemčiji (Celovec, Beljak) in Madžarski (Rabski Slovenci) morajo biti vključene kot skupen program v službene vojne cilje Kraljevine Jugoslavije" (AS, KUZOP 15/3, 25. 4. 1943). Kot sicer že vemo, so se Slovenci v emigraciji prizadevali, da bi zgoraj omenjeno priznanje dobili, a razen do zagotovil splošnega značaja niso prišli. Glasilo Slovenske ljudske stranke oziroma Slovenske legije je večkrat v spodbudo svojim bralcem objavilo znane Krekove besede "V Zedinjeno veliko Slovenijo pridejo vsi slovenski kraji in vsi slovenski ljudje!" (Svobodna Slovenija, 1, 3, 5, 15 itd.). Proti koncu vojne je protirevolucionarni tabor oblikoval nov osrednji politični organ - Narodni odbor, ki naj bi pripravil vse potrebno za prevzem oblasti po kapitulaciji Nemčije. V že omenjeni izjavi z 29. oktobra 1944, ki pa je bila dejansko sprejeta šele decembra, se zahteva "državno-pravna združitev vsega slovenskega ozemlja v Zedinjeno Slovenijo, ki mora biti v geografskem, gospodarskem, prometnem in strateškem oziru tako zaokrožena celota, da bosta zavarovana nemoteni narodni in gospodarski obstoj in razvoj slovenskega naroda". Narodni odbor je nato v prvih mesecih leta 1945 izdelal več uredb in elaboratov o ureditvi bodoče narodne države Slovenije, ustanovljen je bil tudi pokrajinski Narodni odbor za Primorsko, razdeloval pa je tudi strukturo oblasti na nižjih ravneh, kot so okrožja in okraji, tudi na Primorskem (AMNZ, Šmajd, Narodni odbor). Iz teh dokumentov je bilo razvidno, da se kot samoumeven del slovenske države na zahodu smatra vsaj celotno etnično ozemlje.

Na podlagi tega programa in omenjenih priprav, a z bistveno bolj skromno dikičjo, je bila za znanem zasedanju na Taboru v Ljubljani 3. maja 1945 proglašena narodna država Slovenija, in sicer "za vse ozemlje, na katerem prebivajo Slovenci" (Slovenec, 4. 5. 1945). Nadaljnji razvoj in usoda protirevolucionarnega tabora sta znana, tako da so omenjeni dokumenti oziroma akcije, kljub pozivom zahodnim zaveznikom, da zasedejo slovensko ozemlje, ostajale zgolj na deklarativni ravni.

Pri vsej tej aktivnosti so sodelovali tudi Primorci, tako tisti, ki so živeli v Ljubljani, kot tudi sami protirevolucionarni organi na primorskih tleh, tako pokrajinski odbor Slovenske zaveze, Narodni svet primorskih Slovencev in drugi, ki smo jih tudi že omenili. Že povojna ocena, nastala v okviru rekonstrukcij medvojnega dogajanja, je kot eno poglobitnih dejavnosti pokrajinskega odbora SLS za Primorsko označila "pripravo elaboratov za priključitev k Jugoslaviji" (AMNZ, K 600-3/ZA, 3-6). K vsemu temu gre nazadnje omeniti tudi akcijo polk. Vladimirja Vauhnik, ki se je sredi leta 1944 po razkritju njegove obveščevalne mreže umaknil v Švico. Tam je v iskanju rešitve Slovenije pred prevlado komunizma prišel do ideje o svobodni Sloveniji s poudarkom, da gre za zaledje Trsta. Ustreznemu memorandumu je v imenu nekega Slovenskega narodnega sveta izročil ameriškemu predstavniku v Švici Allanu

Dullesu (AS II, Cankar 6/III, 10. 11. 1944; Nova revija, 1997, 43-45).

Vse to se je delalo in dogajalo tajno, skrito pred očmi okupacijskih oblasti, pa vendar po obveščevalnih poteh znano partizanski kot deloma tudi okupacijski oblasti in zavezniškimi organom.

Kolaboracionistični del protirevolucije je po drugi strani zaradi nujnega taktiziranja do okupatorskih oblasti v pogledu narodnopolitičnih programov imel v veliki meri zvezane roke. Je pa bilo npr. Slovensko domobranstvo kot tudi sorodni formaciji na Gorenjskem in Primorskem prek svojega ilegalnega vodstva na zgoraj omenjenih stališčih. Kar se tiče vprašanja združene Slovenije ali pripadnosti Primorske, je moralo na zunaj ostajati na ravni splošnih parol in trditev o velikem boju za obstanek in tudi za blagor in procvit slovenskega naroda ipd. Domobranstvu je bila sicer dovoljena širitev na Primorsko, vendar je bila njegova propaganda pod stalnim udarom nemške cenzure, ki je ovirala izražanje t. i. nacionalizma in šovinizma v odnosu do Italijanov. Primorski domobranci so morali paziti tudi na odnose z italijanskimi kolaboracionisti ter dajati večkrat dvomne izjave, npr. da priznavajo italijansko suverenost (Mlakar, 1982, 208). Kljub temu je protirevolucionarna akcija na Primorskem poleg svoje vojaške, sicer neuspele plati, imela tudi svoj kulturnopolitični, se pravi tudi protifašistični oziroma protiitalijanski vidik. Širila je konkretni slovenski vpliv in do neke mere izrinjala italijanskega. To se je odražalo predvsem v ogorčenih protestih lokalnih zastopnikov Mussolinijeve Socialne republike Italije, npr. goriškega kvestorja ali tržaškega prefekta do iredentistične dejavnosti "slovenskih nacionalistov", ki naj bi zgolj hlinili boj proti komunizmu, v resnici pa so predvsem proti Italijanom ter si prizadevajo ustvariti neodvisno in veliko Slovenijo (Mlakar, 1982, 209-210; AS II, Goriška kvestura, 1037/III). Konkretna domobranska dejavnost je segala tudi v mesti Trst in Gorica, bili pa so tudi poskusi prodreti v Beneško Slovenijo. Vsaj pri kulturni dejavnosti je domobrancem ob bok delno stopila tudi t. i. primorska sredina, ki je presodila, da je treba na zahodni meji že med okupacijo vzpostaviti tudi navzven slovensko podobo mest ter zasesti čim več položajev, saj v danih razmerah priključitev k Jugoslaviji ni povsem gotova, zavezniki pa naj bi ob svojem prihodu upoštevali predvsem stanje na terenu (AMNZ, Šmajd, 11. 3. 1944).

Iz vsega tega je razvidno, da se je protipartizanski tabor v celoti zavzemal za oblikovanje neke vrste avtonomne Slovenije v okviru federativno urejene kraljevine Jugoslavije. Le redko so se pojavljale ideje, ki so predvidevale teritorialno povezavo z zahodnimi Slovani ali po drugi strani povsem samostojno Slovenijo. Vse te želje, zahteve in načrti so predvidevali zmago zavezniškega tabora, ki naj bi Slovincem prinesla zadoščenje v razmerju do imperialističnih severnih in zahodnih sosedov, posebej še zaradi trpljenja med samo okupacijo. Ideje o rešitvi slovenskega vprašanja v nacistični režiji je zaznati le občasno in so izražene v posredni obliki, zelo verjetno kot izraz trenutne propagandistične potrebe oziroma oportunitizma do okupatorske

oblasti in cenzure. Meje zahtevane združene Slovenije bi po večini predlogov segale čez etnično mejo, le-ta pa je bila pri vseh skupinah smatrana kot minimum. To je še posebej veljalo za razmejitev na zahodu. Vse upe je tako protipartizanska stran postavljala na zahodne zaveznike oziroma na emigrantsko vlado. Le-ta je skupaj s somišljeniki iz domovine pripomogla k širjenju informacij o Slovencih oziroma Sloveniji ter k zavesti, da slovenski narod želi živeti in da zahteva svoje pravične meje, tudi že kot državno pravni subjekt. Zaradi konkretnih mednarodnih okoliščin ter zaradi vpletenosti v kolaboracijo in državljansko vojno v domovini se omenjena stran ob koncu vojne ni mogla vplesti v odločilna dogajanja, kar je bilo razumljivo, saj je bila politično ali celo fizično izločena iz igre.

THE PROBLEM OF THE SLOVENIAN WESTERN BORDER IN 1941-1945
(THE COUNTER-REVOLUTIONARY FACTION)

Boris MLAKAR

Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

SUMMARY

In the period of World War II, the counter-revolutionary and collaborationist faction was in favour of uniting the whole Slovenian ethnic territory into a United Slovenia which would become a part of the federal Yugoslav Kingdom after the war. The greater part of this faction expected the Allies to win, but due to its opposition to the revolutionary partisan movement it collaborated partly with the enemy forces. The collaborationists, especially domobranci (members of Home Guard), could not openly express their sympathies for a United Slovenia due to tactical reasons.

However, they linked, through their illegal leadership, with the Yugoslav Royal Government in London and indirectly with the Western Allies. The author of the article presents the demands for annexation of Slovenian ethnic territory on the west to Slovenia with examples from clandestine newspapers, news and programmes of counter-revolutionary underground organizations. The demands often reached into Friulian or Italian ethnic territory.

There is an extensive presentation of the activity of Slovenian ministers and diplomats in Britain and America, whose interventions and publications assisted in spreading the awareness of the suffering of the Slovenian nation as a result of the enemy occupation and its will to live in a United Slovenia also as an autonomous state-political subject.

VIRI IN LITERATURA

- AJ** - Arhiv Jugoslavije, 103-44-216, Miha Krek Momčilu Ninčiču, 3. 5. 1941.
- AMNZ** - RP, Arhiv Ministrstva za notranje zadeve, Rupnikov proces, št. 3913, Govor potpredsednika g. dr. Kreka, 6. 4. 1942.
- AMNZ**, Šmajd - Zbirka Albina Šmajda, Dnevnik, št. 575.
- AMNZ**, Šmajd, Narodni odbor.
- AMNZ**, Šmajd, Obveščevalec, št. 16, 11. 3. 1944, Resolucija, Na skupnem sestanku zbrani slov. intelektualci iz Goriške in Trsta so ugotovili sledeča dejstva.
- AMNZ**, Šmajd, Straža, Združena Slovenija.
- AMNZ**, K 600-3/ZA, Slovenska ljudska stranka na Primorskem, 3-6.
- AS II**, Cankar - Arhiv Slovenije, dislocirana enota II, Zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 6/I, Vsem Slovencem.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/I, Vladimir Rybar Izidorju Cankarju, 25. 7. 1941.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/I, Miha Krek Izidorju Cankarju, 24. 1. 1942.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Izidor Cankar Mihi Kreku, 27. 9. 1942.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Miha Krek Izidorju Cankarju, 2. 4. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Izidor Cankar Francu Gabrovšku, 16. 11. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Franc Gabrovšek Izidorju Cankarju, 28. 11. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Izidor Cankar Mihi Kreku, 23. 8. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Miha Krek Izidorju Cankarju, 11. 10. 1942, 1. 6. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Izidor Cankar Mihi Kreku, 27. 9. 1942.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, The Living Space of the Slovenes.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, France Snój Izidorju Cankarju, 25. 8. 1942.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Izidor Cankar Momčilu Ninčiču, 31. 8. 1942.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, France Snój Izidorju Cankarju, 20. 1. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Post-War Borders in Europe Studied; Gabrovškov dnevnik, 34, 35.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Franc Gabrovšek Izidorju Cankarju, 17. 8. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/II, Franc Gabrovšek Izidorju Cankarju, 17. 8. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/III, Vladimir Vauhnik Slovenskemu odboru v Rimu, 10. 11. 1944.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/III, The National Weekly, 3. 4. 1943
- AS II**, Cankar, fasc. 6/IV, London, 15th October 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/IV, London International Assembly. Commission II, Proposals Relating to the Italian Problem Submitted by the European Sub-Commission.
- AS II**, Cankar, fasc. 6/IV, Sestanek Britanske in Centralnoevropske zbornice, 5. 12. 1944.
- AS II**, Cankar, fasc. 7/I.
- AS II**, Cankar, fasc. 7/I, The Town of Triest. Predstavka jugoslovanske delegacije za mirovno konferenco 1918.

- AS II**, Cankar, fasc. 7/I, Bodoče državne meje na severozapadu Jugoslavije, 4. 10. 1941.
- AS II**, Cankar, fasc. 7/I, Memorandum. London, 27th December 1941.
- AS II**, Cankar, fasc. 7/III, Prvi proglas Slovenske zaveze, začetek julija 1942.
- AS II**, Cankar, fasc. 7/II, Situacijsko in politično poročilo z dne 13. 6. 1942.
- AS II**, Cankar, fasc. 7/IV, Pismo iz Primorja - Koncem decembra 1942 .
- AS II**, Cankar, fasc. 7/IV, Slovenskim zastopnikom v kraljevski vladi (brez datuma, spomladi 1942).
- AS II**, Cankar, fasc. 8/I.
- AS II**, Cankar, fasc. 8/I, J. G., Obupne razmere v italijanskih taboriščih za vojne in civilne internirance, januar 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 8/I, Trieste and Yugoslav Unity, by Dr. Miha Krek. Free Europe, January 15, 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 8/I, Narodni svet Mihi Kreku 1942 (brez datuma).
- AS II**, Cankar, fasc. 8/I, Nota, poslana 26./27. julija 1943 Britaniji, Ameriki, SSSR.
- AS II**, Cankar, fasc. 8/I, Pismo iz Primorske, 1942 (brez datuma).
- AS II**, Cankar, fasc. 8/I, Vodstvo katoliške slovenske manjšine v Italiji sporoča naslednje (brez datuma, konec 1942 ali začetek 1943).
- AS II**, Cankar, fasc. 8/I, La "Slovenska Zaveza" (Union Slovene) du Littoral, 25. 5. 1943.
- AS II**, Cankar, fasc. 8/II, Narodni svet primorskih Slovencev in Hrvatov, 1942 (brez datuma).
- AS II**, Cankar, fasc. 7/II, Poročilo št. 3, februar 1942.
- AS II**, Klemenčič - Zbirka Slava Klemenčiča, fasc. 1/III, Slovene Talk by Minister Dr. M. Krek 17. 8. 1941.
- AS II**, Goriška kvestura, fasc. 1037/III.
- AS**, KUZOP - Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, fasc. 15/1, 3, 15. 1. 1943, Duplikat Zupančičevega Trsta in Milkotovega Trsta.
- AS**, KUZOP, fasc. 15/1, 3, 8. 2. 1943, O pripadnosti Trsta k Jugoslaviji.
- AS**, KUZOP, fasc. 15/3, Izjava in želje Sl. Z. z dne 25. 4. 1943.
- Arnež, J. A. (1997)**: Gabrovškov dnevnik. Studia Slovenica, Ljubljana.
- Avramovski, Ž. (1996)**: Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Knjiga treća (1939-1941). Beograd.
- Biber, D. (1980)**: Britanska in ameriška politika o italijansko - jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. Zgodovinski časopis 34, 4.
- Duhovno življenje**, 2, 1942. Buenos Aires.
- Jugoslavia's Frontiers with Italy (1943)**. New York.
- Mlakar, B. (1982)**: Domobranstvo na Primorskem (1943-1945). Ljubljana.
- Nova revija**, 183/184, 1997, Svobodna slovenska država.

- PRO** - Public Record Office London, FO 371/30240 NO 960, Memorandum on the Slovene Territorial Claims at the Moment of the Establishment of the New Boundaries of the Yugo-Slav State, 1. 5. 1941.
- PRO**, FO 536/4/3008 91808, G. W. Rendel P. J. Dixonu, 1. 9. 1941, G. W. Rendel Anthonyju Edenu, 5. 9. 1941;
- PRO**, FO 536/4/3008 91808, G. H. Seton-Watson, Slovenia and Jugoslavia. Notes on Conversation, 28. 9. 1941
- PRO**, FO 536/4/3008 91808, G. W. Rendel P. J. Dixonu, 7. 10. 1941.
- PRO**, FO 371/30219 NO 162, Anthony Eden Leopoldu Ameryju, 30. 9. 1941.
- PRO**, FO 371/30221 NO 162, J. MacDonald Williamu Ridsdaleju, 19. 11. 1941.
- PRO**, FO 536/4/3008 91808, G. W. Rendel D. F. Howardu, 5. 12. 1941, 23. 12. 1941.
- Proklamacija**, 10. 5. 1944.
- Svobodna Slovenija**, 2, 6. 12. 1941, Kaj hočemo vsi Slovenci.
- Svobodna Slovenija**, 5, 15. 1. 1942.
- Svobodna Slovenija**, 1, 3, 5, 15, itd.
- Svoboda ali smrt**, 14, 21. 7. 1942.
- Slovenski Trst**, 9, 30. 10. 1944.
- Slovenec**, 101, 4. 5. 1945, Združena Slovenija vstaja.
- Slovenija in Evropa**, 2-3, januar 1942, Vprašanje slovenskih meja (AS II, SLS, fasc. 124/II).
- Vir**, 2, 12. 1. 1942, O naših bodočih mejah.
- Vodušek Starič, J. (1994):** "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana.